

जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2007-2008

अहमदनगर जिल्हा संक्षिप्त ओळख

संताची भूमी म्हणून ओळखला जाणारा अहमदनगर जिल्हा पश्चिम महाराष्ट्राच्या मध्यभागी वसलेला आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने महाराष्ट्रात प्रथम क्रमांकावर असलेल्या या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 17413 चौ.कि.मी. असून ते राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या 5.66 टक्के आहे.

या जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवर नाशिक ईशान्येस औरंगाबाद पूर्वेस बीड व उस्मानाबाद हे जिल्हे असून दक्षिण सीमेवर सोलापूर, पश्चिम सीमेवर ठाणे व पुणे जिल्हे लागून आहेत. महाराष्ट्रात फक्त दोन जिल्हे असे आहेत की ज्यांना सात जिल्ह्यांच्या सीमा लागून आहेत. अहमदनगर त्यापैकी एक असून मराठवाड्यात परभणी हा दुसरा जिल्हा आहे. 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे जिल्ह्याची लोकसंख्या 4040642 आहे.

पश्चिमेकडील डोंगराळ भाग व पूर्वेकडील सखल भाग हे जिल्ह्याचे स्वाभाविक विभाग आहेत. पश्चिम भागातील हवामान थंड व कोरडे तर पूर्व भागातील हवामान उष्ण व कोरडे आहे. सन 2007-08 मध्ये जिल्ह्यातील सरासरी पर्जन्यमान 579 मि.मीटर इतके असूनही पर्जन्यमानाची वाटणी मात्र असमान आहे.

गोदावरी व भीमा या जिल्ह्यातील प्रमुख नद्या आहेत. अहमदनगर जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवरून गोदावरी नदी वाहते. प्रवरा व मुळा या तीच्या उपनद्या आहेत. भीमा नदी जिल्ह्याच्या दक्षिण सीमेवरून वाहते. दक्षिण भागातून सीना, हंगा, घोड या नद्या दक्षिणेकडे वाहतात. काळी लालसर, काळी बरड व पांढरी या प्रकारात जिल्ह्याची जमीन विभागलेली आहे. जिल्ह्यातील 1581 खेडी 14 तालुक्यात विखुरलेली आहेत. 14 पंचायत समित्या, 1311 ग्रामपंचायती, 1 महानगरपालिका, 8 नगरपालिका, 1 नगर पंचायत व 1 कटकमंडळ जिल्ह्यात आहेत.

रब्बी ज्वारी हे जिल्ह्याचे मुख्य पीक, खरीप हंगामात बाजरी, भूईमूग, मूग, सोयाबीन व मूग ही पीके तर रब्बी हंगामात ज्वारी, गहु, हरभरा ही पीके घेतली जातात. ऊस हे जिल्ह्याचे प्रमुख नगदी पीक असून त्यामुळे जिल्ह्याची आर्थिक प्रगती झाली आहे. द्राक्षे, संजी, डाळींबे इ. फळांचे उत्पादनही जिल्ह्यात घेतले जाते. जिल्ह्यातील बागायत शेती प्रामुख्याने विहिरींच्या पाण्यावर केली जाते. गंगापूर, भंडारदरा, मुळा, घोड, कुकडी या धरणांच्या पाटपाण्याच्या ओलीताखाली जिल्ह्याने चांगला उपयोग करून घेतला आहे.

सहकार क्षेत्रात अहमदनगर जिल्हा सुरवातीपासून पासून अग्रेसर असून भारतातील पहिला सहकारी साखर कारखाना सन 1950 मध्ये प्रवरानगर येथे उभारला गेला. जिल्ह्यात 2007-2008 या वर्षाअखेर सर्व प्रकारच्या मिळून 9534 सहकारी संस्था आहेत.

उद्योग क्षेत्रात नगर जिल्हा प्रगतीपथावर आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या निम्म्याहून अधिक साखरेचे उत्पादन एकट्या नगर जिल्ह्यात केले जाते. 2008 अखेर जिल्ह्यात 18 साखर कारखाने कार्यरत आहेत. सध्या एकूण 681 नोंदणीकृत कारखाने आहेत.

जिल्ह्यात मार्च 2008 अखेर 100 टक्के विद्युतीकरण झालेले असून विद्युतीकरणाच्या खेड्यांची व शहरांची संख्या 1596 आहे.

29 रुग्णालये ,17 दवाखाने , 96 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व 551 उपकेंद्रे याद्वारे जिल्हयात सार्वजनिक आरोग्य सेवा उपलब्ध आहेत.

अंगणवाडीपासून अभियांत्रिकी व वैद्यकीय महाविद्यालयापर्यंत तसेच कृषी विद्यापीठाच्या सर्व शैक्षणिक सोयी अहमदनगर जिल्हयात उपलब्ध आहेत. महाराष्ट्रातले पहिले कृषी विद्यापीठ राहुरी येथे स्थापन करण्यात आले आहे. सप्टेंबर 2008 अखेर 3308 प्राथमिक शाळा, 745 माध्यमिक शाळा, 40 महाविद्यालये व 182 उच्च माध्यमिक शाळा जिल्हयात आहेत.

मध्य रेल्वेचा 197 कि.मी. लांबीचा मार्ग जिल्हयातून जातो. सर्व प्रकारच्या 12832 कि.मी.लांबीच्या रस्त्यांनी जिल्हयातील 1476 गांवे जोडली असून महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाचे प्रवासी वाहतूकीचे विस्तृत जाळे या जिल्हयात आहे. एस.टी.महामार्गाची एकूण लांबी 52868 कि.मी.असून एस.टी.महामंडळाच्या 701 एस.टी. जिल्हयात रस्त्यावर धावतात.

सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया ही जिल्हयाची अग्रणी बँक असून जिल्हयात 214 व्यापारी बँकाची कार्यालये आहेत आशिया खंडात सहकार क्षेत्रात प्रथम क्रमांकावर असलेल्या अहमदनगर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या व इतर सहकारी बँकेच्या 424 शाखा जिल्हयात मार्च 2008 अखेर कार्यान्वित होत्या. अहमदनगर जिल्हयाची अन्नधान्याची बाजारपेठ महाराष्ट्रात प्रसिध्द आहे.

कृषी शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगत केलेले पारनेर तालुक्यातील राळेगणसिध्दी हे गांव आदर्श खेडे म्हणून प्रसिध्द असून भारतातील विविध राज्य प्रशासकीय अधिकारी व सामाजिक कार्यकर्ते तेथे अभ्यासासाठी भेट देत असतात. तसेच नगर तालुक्यातील हिवरे बाजार हे पाणलोट क्षेत्राबाबत प्रसिध्द झाले आहे.

श्री साईबाबाची शिर्डी व अवतार मेहेरबाबांचे मेहराबाद ही अहमदनगर जिल्हयातील धार्मिक स्थळे ही भारतातील नव्हे तर जगातील अनेक भक्तांची श्रध्दा स्थाने आहेत. याशिवाय श्री ज्ञानेश्वर मंदिर (नेवासा), श्री शनी शिंगणापूर , श्री दत्त मंदिर (देवगड) व श्री सिध्दी विनयकाचे सिध्दटेक या तीर्थ क्षेत्रांनी भाविकांच्या मनात अहमदनगर जिल्हयाचे आगळेवेगळे स्थान निर्माण केले आहे.

सर्व शासकीय योजनांचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग करुन घेवुन अहमदनगर जिल्हयातील लोकांनी एकेकाळी दुष्काळी म्हणून ओळखल्या जाणा-या या जिल्हयाचा चेहरामोहराच बदलून टाकला आहे.

जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2006-2007

जिल्हयाचा - इतिहास

मलिक अहमद याने इ.स.1494 मध्ये बसविलेले व निजामशहाचे राजधानीचे शहर पुढे त्याच्याच नांवाने अहमदनगर शहर म्हणून ओळखले जाऊ लागलेले जिल्हयाचे मुख्यालय अहमदनगर शहर असल्याने जिल्हयाला अहमदनगर हे नांव देण्यात आले.

पेशवाईच्या अस्तानंतर इ.स.1822 मध्ये अहमदनगर जिल्हयाची निर्माती झाली त्यावेळी अहमदनगर जिल्हयाची हद्द आताच्या नाशिक जिल्हयातील वणी तर दुस-या टोकास सांप्रत सोलापूर जिल्हातील करमाळयापर्यंत होती. 1869 मध्ये नाशिक व सोलापूर जिल्हयाची निर्माती झाल्याने वणी व करमाळा हे अहमदनगर जिल्हयातून वगळण्यात आले. पुणे महसूल विभागात असलेला अहमदनगर जिल्हा फेब्रुवारी 1981 पासून नाशिक या नवीन महसूल विभागात समाविष्ट करण्यात आला.

स्थान व नैसर्गिक वैशिष्ट्ये

1.1 स्थान

महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यभागी उर्ध्व गोदावरी आणि भीमा या नद्याच्या खो-यात वसलेल्या अहमदनगर जिल्हयाचे उत्तर अक्षांश 18.2 ते 19.9 अंश व पूर्व रेखांश 73.9 ते 75.5 अंश असे भौगोलिक स्थान आहे. अहमदनगर जिल्हयाच्या उत्तरेस नाशिक जिल्हा, ईशान्य दिशेस औरंगाबाद जिल्हा, पूर्वेस बीड व उस्मानाबाद हे जिल्हे, दक्षिणेस सोलापूर जिल्हा व पश्चिमेस ठाणे व पुणे हे जिल्हे आहेत.

1.2 क्षेत्रफळ व प्रशासकीय सेवा

अहमदनगर जिल्हयाचे क्षेत्रफळ 17413 चौ.कि.मी असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्यात प्रथम क्रमांकावर आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी महसूल खात्याने जिल्हयातील 14 तालुक्यांची विभागणी खालीलप्रमाणे चार उपविभागात केलेली आहे.

अ. क्र	उपविभाग	त्यात समाविष्ट केलेले तालुके
1	अहमदनगर	अहमदनगर, पारनेर, पाथर्डी, शेवगांव
2	कर्जत	कर्जत, श्रीगोंदा, जामखोड,
3	श्रीरामपूर	श्रीरामपूर, नेवासा, राहुरी, राहता
4	संगमनेर	अकोले, संगमनेर, कोपरगांव

2001 च्या जनगणनेनुसार वरील 14 तालुक्यात मिळून जिल्हयात एकूण 1581 खेडी असून त्यात 2 खेडी निर्जन आहेत. या 1581 गांवाची लोकसंख्या आकारमानानुसार विभागणी खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र	लोकसंख्या गट	एकूण खेडी	टक्केवारी
1	0 ते 1499	943	59.65
2	1500 ते 2999	408	25.81
3	3000 ते 4999	153	9.68
4	5000 ते 9999	55	3.48
5	10000 ते 19999	18	1.14
6	20000 ते त्यापेक्षा अधिक	2	0.13
जिल्हा एकूण		1581	100.00

ग्रामीण विकासासाठी जिल्हा परिषद प्रशासनाखाली जिल्ह्यात प्रत्येक तालुक्यात प्रत्येकी एक या प्रमाणे एकूण 14 पंचायत समित्या आहेत. जिल्ह्यात 1311 ग्रामपंचायती कार्यान्वीत असून 1 नगर पंचायत शिर्डी आहे.

2001 च्या जनगणनेप्रमाणे जिल्ह्यात पुढीलप्रमाणे 18 नागरी भाग आहेत. कॅन्टोन्मेंट प्रशासनाखाली (1) अहमदनगर कटक मंडळ, (2) महानगरपालिका, अहमदनगर (3) राहुरी (4) देवळाली प्रवरा (5) श्रीरामपूर (6) पाथर्डी (7) श्रीगोंदा (8) संगमनेर (9) कोपरगांव (10) राहता पिंपळस या नगरपालिका आहेत. याशिवाय शिर्डी ही नगरपंचायत आहे. श्रीरामपूर(आर) कोपरगांव तालुक्यातील शिंगणापूर, नगर तालुक्यातील नागापूर, नागरदेवळे, भिंगार, संगमनेर तालुक्यातील घुलेवाडी व जामखेड अशा 9 नगरपालिका नसलेले नागरी भाग आहेत. यात 'ड' वर्ग महानगरपालिका अहमदनगर, 'ब' वर्ग श्रीरामपूर, कोपरगांव, संगमनेर अशा 3 नगरपालिका आहेत उर्वरित 'क' वर्गातील नगरपालिका आहेत. तसेच 1 नगरपंचायत आहे.

लोकसंख्या आकारमानानुसार नागरी केंद्रे

अ. क्रं	लोकसंख्या आकार	नागरी केंद्रे	नागरी केंद्राचा दर्जा
1	5000 ते 9999	3	नगरपालिका विरहित जनगणना टाऊन
2	10000 ते 19999	4	'क' वर्ग न.पालिका केंद्रे,जनगणना टाऊनसह
3	20000 ते 49999	7	1 कटकमंडळ,'क' वर्ग नगरपालिका,'ब'वर्ग 2 नगरपालिका व जनगणना टाऊनसह.
4	50000 ते 99999	3	'ब' वर्ग नगरपालिका 1
5	100000 चे वर	1	'क' वर्ग महानगरपालिका

1.3 नैसर्गिक वैशिष्ट्ये

नद्या अहमदनगर जिल्ह्याच्या गोदावरी व भीमा या मुख्य नद्या आहेत. प्रवरा ही गोदावरीची उपनदी नेवासा तालुक्यातील टोकाजवळ गोदावरी नदीस मिळते. मुळा ही प्रवरेची उपनदी जिल्ह्याच्या उत्तर भागातून वाहते. पुणे जिल्ह्यातून वाहत येणारी भीमा नदी अहमदनगर जिल्ह्याच्या दक्षिण सरहद्दीवरून वाहते. सीना, कुकडी व घोड या भीमा नदीच्या उपनद्या पारनेर, श्रीगोंदा व कर्जत तालुक्यातून वाहतात.

जमिनीच्या उंचसखलपणानुसार अहमदनगर जिल्ह्याचे पश्चिमेकडील डोंगराळ भाग व पूर्वेकडील सखल भाग असे दोन विभाग पडतात.

सहयाद्री पर्वताची रांग अकोले तालुक्यामधून जाते. सहयाद्रीचे सर्वोच्च शिखर कळसूबाई (1654 मिटर उंच) याच पर्वतराजीमध्ये विराजमान आहे. मुळा व प्रवरा या नद्यांच्या पर्जन्यछायेत हरिश्चंद्रगड या उपपर्वतराजीने अहमदनगर जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील भाग व्यापलेला असून बाळेश्वर उपपर्वतराजीने पारनेर तालुक्याचा काही भाग व्यापलेला आहे.

जिल्ह्याच्या भूगर्भात आर्थिकदृष्ट्या महत्वाची खनिजे नाहीत. नगर शहराच्या आसपास व पारनेर तालुक्यामध्ये फक्त चुनखडी उपलब्ध आहे. वाळू व दगड ही गौण खनिजे मात्र जिल्ह्यात विपूल प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

1.4 जमीन

ज्वालामुखीच्या लाव्हारसापासून संपूर्ण अहमदनगर जिल्हयाचा भूस्तर तयार झालेला असून तो दख्खन टापू या नांवाने ओळखला जातो. जिल्हयाच्या जमिनीचे साधारणपणे तीन भाग पडतात.(1) नदी काठची पोयट्याची पांढरट जमीन (2) डोंगराळ उतारावरची काळी दगड गोटे मिश्रित जमीन (3) पांढरट चुनखडीयुक्त (बरड जमीन), भुजल सर्व्हेक्षण विकास यंजणा अहमदनगर यांचेकडील माहितीनुसार अहमदनगर जिल्हा गोदावरी, भीमा व सीना या नद्यांच्या खो-यातील विविध 80 टक्के पाणलोट क्षेत्रात विभागला आहे. प्रवरा खो-यातील जमीन जास्त सुपीक आहे. पारनेर तालुक्याचा बराच भाग चुनखडीयुक्त जमीनीने व्यापलेला आहे.

1.5 हवामान व पाऊस

अहमदनगर जिल्हयाचे हवामान साधारणपणे उष्ण व कोरडे आहे. महाराष्ट्रात अहमदनगर जिल्हा प्रामुख्याने अवर्षण प्रवण क्षेत्र म्हणून ओळखला जातो. अहमदनगर जिल्हयाचे पर्जन्यमान अनिश्चित स्वरुपाचे असून पर्जन्याची वाटणी असमान आहे.

अकोले व संगमनेर तालुक्याच्या पश्चिम भागातील सरासरी पर्जन्यमान इतर तालुक्यापेक्षा जास्त आहे. पण तेही नियमित नाही. सन 2007-08 मध्ये जिल्हयाचे सरासरी पर्जन्यमान 579 मि.मी.होते. ही आकडेवारी पाहता गेल्या दोन वर्षात पर्जन्यमान कमी आहे.

1.6 भूजल

काही ठराविक भाग वगळता जिल्हयातील भूजल, घरगुती वापरासाठी व शेतीसाठी सामान्यपणे चांगल्या प्रतीचे आहे. काही भागातील भूजल क्षारयुक्त असून ते घरगुती वापरासाठी अयोग्य आहे. 20 फुटापासून 250 फुट खोलीपर्यंत भूजल उपलब्ध आहे.

2. लोकसंख्या

2.1 ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या

2001 जनगणनेप्रमाणे जिल्हयाच्या एकूण 4040642 लोकसंख्येपैकी 3236945 म्हणजेच 80.11 टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. दर गांवाला ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण 2047 व्यक्ती इतके आहे. हेच प्रमाण श्रीरामपूर तालुक्यात सर्वाधिक म्हणजे 4749 असून सर्वात कमी अकोले येथे 1396 इतके आहे. ग्रामीण लोकसंख्या सर्वाधिक संगमनेर तालुक्यामध्ये तर सर्वात कमी जामखेड तालुक्यामध्ये आहे. जिल्हयाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 803697 (19.89) टक्के लोक नागरी भागात राहतात. नागरी लोकसंख्या अहमदनगर शहरात सर्वाधिक आहे.

2.2 स्त्री पुरुष प्रमाण

2001 जनगणनेनुसार जिल्हयाचे दर हजार पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण 941 इतके आहे. पारनेर तालुक्यात ते सर्वाधिक म्हणजे 990 इतके आहे, तर सर्वात कमी प्रमाण नगर तालुक्यामध्ये 906 इतके आहे. याचाच अर्थ तालुक्यातून निवडक बहिर्गत स्थलांतर उपजिवीकेसाठी झालेले आहे व होत आहे.

2.3 अनुसूचित जाती व जमाती

2001 च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार जिल्हयातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या 4,84,655 तर अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या 3,03,255 इतकी असून एकूण लोकसंख्येशी या लोकसंख्येचे प्रमाण अनुक्रमे 12.00 व 7.51 टक्के इतके आहे.

2.4 साक्षरता

2001 जनगणनेनुसार जिल्हयातील एकूण साक्षर व्यक्तींची संख्या 2598597 असून त्यांचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण 75.30 टक्के इतके आहे. जिल्हयातील एकूण पुरुष लोकसंख्येपैकी 1517029 पुरुष (85.70 टक्के) साक्षर आहेत. तर एकूण स्त्री लोकसंख्येपैकी 1081568 (64.30 टक्के) स्त्रीया साक्षर आहेत. एकूण लोकसंख्येतून 0 ते 6 वर्ष वयोगटाची लोकसंख्या वजा करून साक्षरता प्रमाण काढले आहे. त्याचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे.

साक्षरता 1961 ते 2001 जनगणनेनुसार

जनगणना वर्ष	साक्षरता प्रमाण	साक्षरता प्रमाण टक्केवारी	
		पुरुष	स्त्रीया
1961	26.45	39.36	13.03
1971	36.23	48.97	22.91
1981	43.16	56.51	29.24
1991	61.03	75.30	45.99
2001	75.30	85.70	64.30

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, 1961 नंतर जिल्हयाच्या साक्षरतेत सातत्याने लक्षणीय वाढ झालेली आहे. सर्वात जास्त साक्षरता नगर तालुक्यात 84.82 तर सर्वात कमी साक्षरता जामखेड तालुक्यात 68.29 इतकी आहे.

2.5 लोकसंख्येची घनता

2001 च्या जनगणनेनुसार जिल्हयातील लोकसंख्येची घनता प्रती चौ.कि.मी.ला 232 असून महाराष्ट्र राज्याची घनता प्रती चौ.कि.मी.ला 315 व्यक्ती आहे.

जिल्हयात श्रीरामपूर तालुक्याची लोकसंख्या घनता प्रती चौ.कि.मी.450 व्यक्ती तर सर्वात कमी पारनेर तालुक्याची प्रती चौ.कि.मी.ला 128 व्यक्ती याप्रमाणे आहे. 2001 ची संपूर्ण जिल्हयाची लोकसंख्या 4040642 इतकी आहे.

2.6 जनगणना व दशवार्षिक वाढ

2001 च्या जनगणनेप्रमाणे अहमदनगर जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या 4040642 इतकी असून त्यापैकी 80.11 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण व उर्वरित 19.89 टक्के लोकसंख्या नागरी भागात राहते.

लोकसंख्येतील दशवार्षिक वाढ

जनगणना वर्ष	जिल्हयाची लोकसंख्या			दशवार्षिक वाढ		
	एकूण	नागरी	ग्रामीण	एकूण	नागरी	ग्रामीण
1961	1775969	187315	1588654	+25.88	-12.41	+32.83
1971	2269117	251500	2017617	+27.76	+34.76	+27.00
1981	2708309	351368	2356941	+19.36	+39.29	+16.82
1991	3372935	533481	2839454	+24.54	+52.14	+20.47
2001	4040642	803697	3236945	+21.20	+50.56	+15.67

3. कृषी विभाग

3.1 जमीनीचे वापरानुसार वर्गीकरण

जिल्हयाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र 16.68 लक्ष हेक्टर असून 2004-05 वर्षात जमीनीचे वापरानुसार क्षेत्र व त्यांचे एकूण क्षेत्राशी प्रमाण खालीलप्रमाणे होते.

अ.क्रं	बाब	क्षेत्र हेक्टर	एकूण क्षेत्राशी प्रमाण
1	जंगलव्याप्त क्षेत्र	131593	9.85
2	शेतीलायक नसलेले क्षेत्र	196557	3.40
3	लागवड न केलेली इतर जमीन	78661	9.68
4	एकूण पड (चालू व इतर)	125133	7.94
5	निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र	1185846	69.31
	एकूण	1667788	100.00

2004-05 या वर्षात एकूण पिकाखालील क्षेत्र 1326156 हेक्टर होते त्यापैकी निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र 1667788 हेक्टर व एकापेक्षा अधिक निव्वळ लागवड केलेले क्षेत्र 140310 हेक्टर होते. एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी दुबार पिकाच्या क्षेत्राचे प्रमाण 11.16 टक्के इतके होते.

3.2 कृषी गणना 1997

कृषी गणना 1997 नुसार जिल्हयातील एकूण खातेदारांची संख्या 681639 असून त्यांनी धारण केलेले क्षेत्र 1356322 हेक्टर इतके असून त्यांची विभागणी खालीलप्रमाणे आहे. महाराष्ट्र राज्यात सर्वात अधिक खातेदार अहमदनगर जिल्हयात आहेत.

आकारमानानुसार खातेदार व त्यांचेकडील क्षेत्र खालीलप्रमाणे

अ.क्रं	आकारमान	खातेदारांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)
1	1 हेक्टरपर्यंत	239151	127900
-2	1 ते 1.99 हेक्टरपर्यंत	213899	312445
3	2 ते 3.99 हेक्टरपर्यंत	157906	423553
4	4 ते 9.99 हेक्टरपर्यंत	61517	352165
5	10 हेक्टर व त्याहून अधिक	8136	131259
	एकूण	680609	1356322

3.3 पीक पध्दती व व्याप्ती

अहमदनगर जिल्हयात खरीप, रब्बी आणि उन्हाळी असे तीन कृषी उत्पादनांचे हंगाम प्रचलित आहेत. जिल्हयात खरीप हंगामात बाजरी, खरीप ज्वारी, तांदुळ, नाचणी, वरई ही धान्यपीके तर, कुळीथ, मठ, मूग ही कडधान्ये आणि भूईमूग व सुर्यफूल ही गळीताची पीके घेतली जातात. तांदुळ व नाचणी ही पीके बहुतांशी अकोले तालुक्यामध्ये घेतली जातात. रब्बी हंगामात ज्वारी, गहु, हरभरा ही पीके घेतली जातात. त्याचप्रमाणे उन्हाळी हंगामात सामान्यपणे ज्याठिकाणी ओलीताची व्यवस्था आहे अशा क्षेत्रात उन्हाळी भूईमूग, मका, सुर्यफूल, भाजीपाला व चा-याची पीके घेतली जातात.

2004-05 या वर्षात जिल्हयाचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्र 1326156 इतके होते त्यापैकी 1000846 हेक्टर (75.47 टक्के) क्षेत्र तृणधान्याखाली 83801 हेक्टर (6.32 टक्के) कडधान्याखाली होते. ऊस पिकाखालील क्षेत्र 81155 हेक्टर (6.12 टक्के), फळे व भाजीपाला पिकाखाली केवळ 37562 हेक्टर (2.83 टक्के) क्षेत्र होते तर उर्वरित व अखाद्य 122792 हेक्टर (9.26 टक्के) क्षेत्र पिकाखाली होते.

जिल्हयाची 1999-2000 व 2004-05 या वर्षाची महत्वाच्या पिकाखालील क्षेत्राची तुलनात्मक माहिती पुढीलप्रमाणे दर्शविलेली आहे.

अ.क्र	पीक प्रकार	पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर)		1998-99 च्या तुलनेत 1999-2000 क्षेत्रात वाढ/घट
		1999-2000	2004-05	
1	तृणधान्ये	933057	1000846	7.27
2	कडधान्ये	116498	83801	-28.07
3	ऊस	81137	81155	0.02
4	मसाल्याची पिके	3714	4680	26.01
5	फळे व भाजीपाला	33605	37562	11.78
6	कपाशी व तंतुमय पिके	15101	5976	-60.43
7	गळीताची पिके	84428	42388	- 49.79
8	इतर अखाद्य पिके	60261	69748	15.74
	एकूण सर्व पिके	1327801	1326156	0.12

1999-2000 च्या तुलनेत 2004-05 मध्ये कडधान्ये, कपाशी व तंतुमय पीके व गळीतांची पिकामध्ये घट झाल्याचे दिसते. तसेच तृणधान्ये आणि ऊस, फळे व भाजीपाला इतर अखाद्य पिकामध्ये वाढ झाली आहे.

3.5 फळे व भाजीपाला

महाराष्ट्र शासनाने 1982 पासून फलोत्पादन विकास कार्यालयाची स्थापना केलेली असून त्याद्वारे शेतक-यांना फळबाग व भाजीपाला विकासाची माहिती व मार्गदर्शन आणि विविध प्रकारच्या रोपांचा पुरवठा केला जातो. अहमदनगर जिल्हयातील श्रीगोंदा तालुक्यातील काष्टी येथील कुकाणा (ता.नेवासा) श्रीरामपूर व पाथर्डी येथील फळरोप वाटीका मार्फत शेतक-यांना मोसंबी, संजी, डाळींब, कागदी लिंबू, पेरू, नारळ, सिताफळ, चिक्कू, आंबा इ.फळझाडांच्या रोपांचे वाटप केले जाते.

फलोत्पादनात शेतकरी आता पुढे येत आहेत तसेच भाजीपाल्यापासून लवकर पैसा उपलब्ध होतो तरी फळे व भाजीपाला क्षेत्र कमी झाले आहे. 2004-05 या वर्षात फळे व भाजीपाला याखालील क्षेत्र 37562 हेक्टर क्षेत्र इतके होते. 1999-2000 शी तुलना करता फळे व भाजीपाला याखालील क्षेत्रामध्ये 11.78 टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे..

3.6 रासायनिक खतांचा वापर

जिल्हा खरेदी विक्री संघ, विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायट्या, कृषी उद्योग केंद्र, महाराष्ट्र राज्य कृषी औद्योगिक विकास महामंडळ या मार्फत जिल्हयात रासायनिक खतांची विक्री केली जाते.

2007-2008 या वर्षात विविध पिकाखालील सर्व प्रकारची एकूण 363923 मे.टन खते वापरली गेली. 2006-2007 या तुलनेत 2007-2008 या वर्षातील रासायनिक खतांच्या वापरात 16.66 टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. पाणी वापरामुळे बागायत क्षेत्रात वाढ झाली, त्यामुळे रासायनिक खतांच्या वापरात वाढ झाली आहे.

3.7 पीक संरक्षण उपाय

पिकांचे विविध रोगापासून संरक्षण करण्यासाठी प्रामुख्याने किटक नाशके व बुरशी नाशक औषधे, भुक्टी निमोळी आर्क, गोमुत्र आर्क इ. चा वापर केला जातो.

3.8 कृषी मालाची साठवण व विक्री

महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळाची जिल्हयात विविध ठिकाणी असलेली गोदामे आणि सहकारी संस्थांची गोदामे यातून कृषी उत्पन्नाची साठवण जिल्हयात केली जाते. जिल्हयात एकूण 78 शासकीय गोदामे असून त्याची क्षमता 50.5 हजार मे.टन इतकी होती.

जिल्हयात एकूण 14 कृषी उत्पन्न बाजार समित्या व 26 उपसमित्यामार्फत कृषी उत्पन्नाची विक्री केली जाते. अहमदनगर येथील बाजार समिती जिल्हयातील सर्वात मोठी बाजारपेठ असून त्याठिकाणी परजिल्हयातूनही कृषी मालाची आवक मोठ्या प्रमाणावर होते. उर्वरित 14 कृषी उत्पन्न बाजार समित्या ह्या प्राथमिक बाजारपेठा असून त्याठिकाणी प्रामुख्याने तालुक्यातील कृषी उत्पन्ने विक्रीसाठी आणली जातात. कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांना नियंत्रित केलेली 26 प्रकारची विविध कृषी उत्पादने विकली जातात.

संदर्भ वर्षात जिल्हयातील सर्व बाजार समित्यांमार्फत कांदा 173060 टन गव्हाची 65713 टन ज्वारी 19678 टन इतकी आवक झाली बाजरी 21962 टन व तांदळाची 7231 टन इतकी आवक झाली. कडधान्यापैकी तुरीची आवक 1541 टन या प्रमाणे उल्लेखनीय आवक झाली. तर सर्वात कमी आवक उडीद केवळ 1372 टन झाली.

4. वने

2005-2006 या वर्षात वन विभागातर्फे पश्चिम घाट विकास योजना जिल्हास्तर बिगर आदिवासी व आदिवासी योजना , राज्य पुरस्कृत योजनातर्गत वन विकास, उपयुक्त झाडांची लागवड, मृदसंधारणार्थ वनीकरण, अभयारण्य विकास अशा अनेक योजना राबविण्यात आल्यात.

4.1 वन व्याप्त क्षेत्र

2007-08 या वर्षात जिल्हयातील एकूण 17413 चौ.कि.मि म्हणजेच जिल्हयाच्या एकूण क्षेत्रापैकी 1994 चौ.कि.मि क्षेत्र वनव्याप्त आहे. या वनव्याप्त क्षेत्रापैकी 550 चौ.कि.मि महसूल खात्याच्या व 1444 चौ.कि.मि क्षेत्र वन खात्याच्या अधिपत्याखाली आहे.

4.2 वन उत्पादने

जिल्हयात वन क्षेत्रापासून इमारती व जळाऊ लाकूड व चंदन ही प्रमुख उत्पादने आणि गवत, सुफलीपाला, कडीपत्ता, तेंदूपांणे , हिरडा वगैरे गौण उत्पादने मिळतात. 2007-2008 या वर्षात सर्व प्रकारच्या वन उत्पादनापासून 5332 हजार रुपये उत्पन्न शासनास मिळाले.

4.3 वनीकरण कार्यक्रमाचा आढावा

वातावरणाचा समतोल राखण्यासाठी पर्जन्यमान वृष्टीसाठी वनविकास होणे आवश्यक आहे. संतुलित पर्यावरणासाठी 33 टक्के जमीनीवर वनीकरण असणे आवश्यक आहे तथापी महाराष्ट्राच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी वन जमीनीचे प्रमाण हे मुलतः 33 टक्के नाही तेव्हा या उद्दिष्टाच्या जवळपास वनक्षेत्र वाढविणे ही काळाची गरज लक्षात घेऊन शासन वनविकासाच्या अनेक योजना राबवित आहे.

5. जलसिंचन

5.1 जिल्हयातील जलसिंचनाची साधने ओलिताखालील क्षेत्र

मोठे, मध्यम व लघु सिंचनाचे प्रकल्प उपसा जलसिंचन योजना व विहिरी ही जिल्हयातील जलसिंचनाची प्रमुख साधने आहेत. जिल्हयातील उपलब्ध जलसिंचनाच्या आजवर केलेल्या अभ्यासानुसार सर्व प्रकारचे जलसिंचन प्रकल्प व पाझर तलाव पूर्ण झाल्यावर जिल्हयातील एकूण लागवडीलायक क्षेत्रापैकी 44 टक्के क्षेत्र ओलिताखाली आणता येईल.

2004-05 या वर्षात 5.96 लाख हेक्टर एकूण ओलिताखालील क्षेत्र होते. एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी त्याचे प्रमाण 44.98 टक्के इतके होते. 2004-05 या वर्षात ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र 4.32 लाख हेक्टर होते पैकी पृष्ठभागीय पध्दतीखालील 0.96 लाख हेक्टर तर विहिरीखालील ओलिताखालील क्षेत्र 3.36 लाख हेक्टर इतके होते.

जिल्हयात रब्बी हंगामात ज्वारी, गहू, हरभरा उन्हाळी हंगामात भुईमूग, चा-याची पीके आणि फळे व भाजीपाला ही बारमाही पीके प्रामुख्याने बागायत क्षेत्रात घेतली जातात. 2004-05 या वर्षात निव्वळ ओलिताखालील क्षेत्राचे एकूण बागायत पिकाखालील क्षेत्राशी प्रमाण 4.32 टक्के होते.

5.2 जलसिंचन प्रकल्प

अहमदनगर जिल्हयातील मुळा, भंडारदरा हे मोठे प्रकल्प तसेच गंगापूर (गोदावरी उर्ध्व कालवा) जि.नाशिक, घोड, कुकडी या पुणे जिल्ह्यातील मोठ्या प्रकल्पांच्या कालव्याच्या पाण्याद्वारे जिल्हयातील क्षेत्र ओलिताखाली आणले जाते. या प्रकल्पाची एकूण सिंचन क्षमता 208 हजार हेक्टर आहे. त्याप्रमाणे विसापूर, आढळा, पारगांव, घाटशिल, मांडओहोळ, भोजापूर, माहेसांगवी व सीना या मध्यम प्रकल्पांची क्षमता 71 हजार हेक्टर आहे. एकूण 109 लघु पाटबंधा-यांची सिंचन क्षमता 19 हजार हेक्टर आहे.

जिल्हयातील लघुपाटबंधारे प्रकल्पांतर्गत प्रामुख्याने कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधा-यांची कामे पूर्ण केलेली असून त्यामुळे जिल्हयाला चांगला फायदा झालेला आहे.

6. पशुसंवर्धन, पशुवैद्यकीय सेवा व दुग्ध उत्पादन

6.1 पशुधन

पशुगणना 2003 प्रमाणे जिल्हयातील एकूण पशुधन 30.00 लाख होते. 1997 च्या पशुगणनेच्या तुलनेत 2003 मध्ये जिल्हयातील पशुधन घटले. 2003 च्या पशुगणनेनुसार जिल्हयातील एकूण 30.00 लाख पशुधनाची वाटणी पुढीलप्रमाणे होती. गोजातीय 47.44 टक्के शेळ्या, मेंढ्या 43.39 टक्के, अश्वजातीय 0.10 टक्का तर उर्वरित पशुधन 9.07 टक्के राज्यात पशुधन गायी-बैल धारणेत जिल्हयाचा प्रथम क्रमांक लागतो.

2003 पशुधन गणनेनुसार एकूण पशुधनाची प्रती चौ.कि.मी.घनता 175.39 तर फक्त गोजातीय पशुधनाची घनता 83.23 या प्रमाणे आहे.

6.2 पशुधन उत्पादने

अहमदनगर जिल्हयातील सर्व नगरपालिका व कटकमंडळाच्या हद्दीत एकूण 8 मान्यताप्राप्त कत्तलखाने असून 2007-2008 या वर्षात बैल, शेळ्या, म्हशी इ. एकूण 9932 जनावरे मांस उत्पादनासाठी कापण्यात आली. याशिवाय जिल्हयात मान्यता न घेतलेल्या कत्तलखान्यात फार मोठ्या प्रमाणावर मांसासाठी शेळ्या व मेंढ्यांची कत्तल केली जाते. कत्तलखान्यात कत्तल केलेल्या जनावरांचे प्रमाण 61.56 टक्के आहे.

6.3 दुग्धोत्पादन

दुग्धोत्पादनात अहमदनगर जिल्हा महाराष्ट्रात प्रथम क्रमांकावर आहे. दुध उत्पादन केवळ पुरक व्यवसाय नव्हे तर अहमदनगर जिल्हयातील शेतक-यांना ते एक वरदानच ठरले आहे. 1970-71 मध्ये जिल्हयात केवळ 12 दुग्ध संस्था होत्या व त्याद्वारे प्रतीदिनी सरासरी फक्त 416 लि.दुध संकलित केले जात होते. सन 2007-2008 या वर्षाअखेर जिल्हयात 2799 सहकारी दुग्धसंस्था कार्यरत आहेत. त्यातील सभासदांची संख्या 142749 इतकी होती. संदर्भ वर्षात एकूण 2581.05 लाख लि.दुध संकलित केले गेले. या वर्षातील दैनंदिनी सरासरी दुग्ध संकलन 8.24 लाख लि.इतकी आहे.. जिल्हयात एकूण 19 दुध शितकरण केंद्रे आहेत.

जिल्हयात संकलित केलेले दुध बहुतांशी मुंबईस पाठविले जाते. दुध संकलन प्रक्रीया व वाहतुक या व्यवसायात सुमारे दैनिक 5 हजार व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध झालेला आहे. एकेकाळी दुय्यम असलेला दुग्ध व्यवसाय आता कित्येक शेतक-यांनी प्रमुख व्यवसाय म्हणून स्विकारला आहे.

6.4 पशुवैद्यकीय सेवा - विकास

जास्त दुध देणा-या संकरित गार्यांची वाढ व उत्पादन पैदास करण्यासाठी दुग्धोत्पादन वाढविणेसाठी 1998-99 या वर्षा पासून पशुसंवर्धन खात्यामार्फत सुधारलेल्या जातीच्या गायी पुरविणे, कृत्रिम गर्भधारणा, जनावरांच्या आरोग्याची काळजी घेणे, जरसी जातीच्या गार्यांची निपज होण्यासाठी निरनिराळ्या पशुवैद्यकीय मदत केंद्राना चांगले रेतन पुरविणे, लस टोचणे अशा विविध योजना राबविण्यात आलेल्या आहेत.

2007-.2008 या वर्षात 7 पशुवैद्यकीय चिकित्सालय, 81 दवाखाने, 149 पशुवैद्यकीय मदत उपचार केंद्रे, 1 फिरता वैद्यकीय दवाखाना, याप्रमाणे पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध होत्या.

7. मत्स्यउत्पादन

7.1 मत्स्यउत्पादन

भूजल मत्स्य व्यवसायासाठी अहमदनगर जिल्ह्यात 587 कि.मी.लांबीची नदीपात्राचे क्षेत्र उपलब्ध आहे.याशिवाय तळे, जलाशय, पाझर-तलाव यांच्या 18353 हेक्टर उपलब्ध क्षेत्रापैकी 16584 हेक्टर क्षेत्रात संदर्भ वर्षात मत्स्योत्पादन केले गेले. या वर्षात एकूण मत्स्योत्पादन 2152 मे.टन झाले. त्याचे मूल्य 538 लाख रुपये होते.

8. वीज

8.1 वीज

जिल्ह्यात महाराष्ट्र राज्य विद्युत महामंडळ व मुळा प्रवरा विद्युत सहकारी सोसायटी श्रीरामपूर मार्फत वीज पुरवठा केला जातो. श्रीरामपूर, राहुरी, राहता तालुक्यातील सर्व गांवे आणि नेवासा व संगमनेर तालुक्यातील काही गांवे मुळा प्रवरा विद्युत सहकारी सोसायटीच्या कार्य क्षेत्रात येतात. अहमदनगर जिल्ह्यात विविध उपयोगासाठी 2007-08 या वर्षात 1118164 हजार किलोवॅट वीज पुरविण्यात आली.

जिल्ह्यातील काही साखर कारखाने ऊसाची चीपाडे, डिझेल, ऑईल, फर्नेस ऑईल वापरून जनीजावर वीज निर्मिती करतात. ही उत्पादित वीज साखर कारखाने क्षेत्रातच वापरली जाते.

मार्च 2008 अखेर जिल्ह्यातील एकूण विद्युतीकरण झालेली 1596 गांवे व शहरांपैकी 18 शहरे व 1578 खेड्याचे विद्युतीकरण पूर्ण झाले आहे. त्याचे 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे एकूण शहरे व खेड्याचे प्रमाण जवळपास 100 टक्के इतके आहे. संदर्भ वर्षात एकूण वापरलेल्या 1118164 हजार किलोवॅट तासापैकी 303860 कृषी वापरासाठी, 187593 घरगुती वापरासाठी, 59770 व्यापार कारणास्तव व 116953 वीज औद्योगिक उत्पादनासाठी व 427913 वीज इतर कारणासाठी व सार्वजनिक दिवाबत्ती कारणासाठी 22075 वीज वापरण्यात आली. तसेच साखर कारखान्यामार्फत 74557 मे.वॅट वीज निर्माण केली जाते.

9. खाणी व उद्योग

9.1 खनीज उत्पादन

जिल्ह्यात महत्वाचे खनिज उपलब्ध नाही. केवळ दगड, मुरुम, माती व वाळू ही गौण खनिजे विपूल प्रमाणात उपलब्ध आहेत. डबर, खडी, वाळू यांचा बांधकामाच्या दृष्टीने फारच उपयोग होतो. औद्योगिकरण व वाढती बांधकामे यामुळे उद्योगांना उर्जातावस्था आली असून त्यामुळे अनेक लोकांना रोजगार उपलब्ध झालेला आहे.

9.2 उद्योग

अहमदनगर जिल्ह्यात संदर्भ वर्षात 681 नोंदणीकृत कारखाने कार्यान्वीत असून, त्यातील कामगारांची संख्या 13424 आहे.

साखर कारखाने

साखर उत्पादनात अहमदनगर जिल्हा महाराष्ट्रात प्रथम क्रमांकावर आहे. संदर्भ वर्षात जिल्ह्यात 18 कारखाने कार्यान्वीत आहेत. या कारखान्यांनी 105.61 लाख मे.टन ऊसाचे गाळप करून 12.46 लाख मे.टन साखरेचे उत्पादन केले. काही कारखान्यातून साखर उत्पादनाव्यतिरिक्त देशी दारु, कागद, औद्योगिक मद्यार्क वगैरे उत्पादने केली जातात. जिल्ह्यातील साखर कारखान्यामुळे अनेक छोट्या मोठ्या उद्योगांची वाढ होवून ग्रामीण भागात अनेक व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध झालेला आहे.

जिल्हा उद्योग केंद्र

ग्रामीण व कुटीर उद्योगांच्या विविध योजना राबविण्यासाठी तसेच उद्योजकांना योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी जिल्ह्यात मे 1978 मध्ये जिल्हा उद्योग केंद्र स्थापन करण्यात आले.

लघु उद्योग घटकांची नोंदणी, लघु उद्योगांना प्राथमिक सुविधा, कच्चा माल उपलब्ध करून देणे, सहकारी औद्योगिक वसाहतींना अर्थ सहाय्य करणे, नवीन उद्योगांना प्रशिक्षण व मार्गदर्शन करणे, उद्योजकांना योग्य बाजारपेठ मिळविण्यासाठी मदत करणे अशा प्रकारच्या विविध योजना उद्योग केंद्रामार्फत राबविल्या जातात. उद्योजक व शासन यात केद्रामार्फत समन्वय साधला जातो.

10. वाहतूक व दळणवळण

10.1 रस्ते व वाहतूक सेवा

वाहतूक व दळणवळण विकासाच्या मार्गातील महत्वाचे टप्पे याबाबतीत नगर जिल्ह्यातील स्थिती पुष्कळ चांगली आहे. रस्ते वाहतूक जिल्ह्यात 2007-08 अखेर एकूण 12832 कि.मी.लांबीचे रस्ते वापरात होते. त्यापैकी पुणे-नाशिक हा 60 कि.मी. लांबीचा राष्ट्रीय महामार्ग क्र.2 संगमनेर तालुक्यातून जातो. 1677 कि.मी. लांबीचे राज्य महामार्ग व उर्वरित 10953 कि.मी. लांबीचे जिल्हा रस्ते संदर्भ वर्षात अस्तित्वात होते. तर कल्याण नांदेड हैद्राबाद हा राष्ट्रीय महामार्ग क्र.222 नगर जिल्ह्यातून पारनेर नगर पाथर्डी या तालुक्यातून जातो. त्यांची एकूण लांबी 142 कि.मी. इतकी आहे.

10.2 लोहमार्ग

मध्य रेल्वेचा दोंड-मनमाड हा एकेरी लोहमार्ग या जिल्ह्यातून जातो. त्याची लांबी 197 कि.मी. असून त्यावर 24 स्थानके आहेत. रेल्वे मार्गावरील प्रवासी व माल वाहतूक अर्थातच मर्यादित आहे.

प्रवासी व मालवाहतूक

महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाची प्रवासी वाहतूकीचे विस्तीर्ण जाळे जिल्ह्यात विखुरलेले आहे आणि रस्ता तेथे एस.टी.बस या धोरणास अनुसरून जिल्ह्यातील दुर्गम भागापर्यंत आता महामंडळाच्या बसेस जातात. संदर्भ वर्षात 658 विविध मार्गावरून मंडळाच्या 701 बसगाड्या धावत आहेत. प्रवासी वाहतूकीव्दारे मंडळास 132 कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले.

संदर्भ वर्षात जिल्ह्यात एकूण सर्व प्रकारची 525626 नोंदणीकृत वाहने होती. त्यापैकी 64411 मालमोटर, जीप्स, रिक्शा, 429489 मोटार-सायकली, उर्वरित 31726 इतर प्रकारची वाहने होती.

सर्व प्रकारच्या मालाची मोठ्या प्रमाणावर वाहतूक खाजगी ट्रक्सव्दारे केली जाते. अहमदनगर ही व्यापाराची मोठी बाजारपेठ असून श्रीरामपूर, राहुरी, नेवासा, संगमनेर, कोपरगांव व राहाता या बाजारपेठेतून मोठ्या प्रमाणावर साखरेची वाहतूक सर्व भारतभर केली जाते.

टपाल व तार कार्यालये

संदर्भ वर्ष अखेर 664 टपाल कचे-या व 41 तारघरे होती. दूरध्वनीची चांगली मोठ्या प्रमाणावर सोय असलेला नगर जिल्हा राज्यात प्रथम क्रमांकावर आहे. संदर्भ वर्षात दूरध्वनीची संख्या 171880 आहे. अहमदनगर जिल्ह्यात ग्रामीण भागात जास्तीत जास्त दूरध्वनी सेवा उपलब्ध आहेत.

10.2 दूरदर्शन सुविधा

अहमदनगर येथे लघुशक्ती दूरदर्शन प्रक्षेपण केंद्र आहे. जिल्ह्यातील बहुतेक सर्व भागात दूरदर्शनचे कार्यक्रम सुस्पष्ट दिसतात. डिश अँटनीनाचा वापरही दिवसेंदिवस वाढत असून त्याव्दारे जागतिक वाहिनीवरीलही कार्यक्रम पाहता येणे शक्य झाले आहे.

10.3 आकाशवाणी केंद्र

अहमदनगर येथे लघुशक्ती आकाशवाणी केंद्र असून त्या केंद्राचे कार्यक्रम फक्त एफ.एम.बॅण्डवर नगर शहराचे 25 कि.मी.(जिज्या) परिसरातच ऐकू येतात. या केंद्राव्दारे बरेच कार्यक्रम प्रक्षेपित केले जातात. त्यामुळे आकाशवाणी केंद्राची उपयोगिता अंत्यत चांगली व उपयोगी आहे.

11. मजूर व रोजगार

11.1 बिगर कृषी उद्योग - आस्थापना व कामगार

आर्थिक गणना 2005 नुसार जिल्ह्यात एकूण 122540 बिगर कृषी उद्योग आस्थापना होत्या व त्यात 349919 सर्व प्रकारचे कामगार गुंतलेले होते. या एकूण कामगारांपैकी 26 टक्के कामगार उत्पादन व दुरुस्ती सेवा, 26 टक्के कामगार घाऊक व किरकोळ व्यापार, 6.6 टक्के कामगार सामुहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा व उर्वरित 41.04 टक्के कामगार इतर व्यवसायात कार्यरत होते.

11.2 रोजगार हमी योजना

ग्रामीण भागात "मागेल त्याला काम" या तत्वावर अकुशल कामगारांना रोजगार हमीद्वारे काम पुरविण्यात येते. अहमदनगर जिल्ह्यातील दुष्काळी व टंचाईग्रस्त ग्रामीण भागात रोजगार हमी योजना ही बहुतांशी लोकांचे उपजीवीकेचे प्रमुख साधन व अकुशल कामगारांना वरदान ठरले आहे.

2007-08 या वर्षात रोजगार हमी योजनेच्या विविध कामावर 404.06 लाख रुपये खर्च करण्यात आले. संदर्भ वर्षात रोजगार हमी योजनेच्या नियोजित कामांची संख्या 2167 होती सदर योजनेद्वारे रोजगार निर्मिती (मनुष्य दिवस लाखात) 5.18 होती.

12. सहकार

सहकार चळवळीच्या क्षेत्रात अहमदनगर जिल्हा महाराष्ट्र राज्यात प्रथमपासून अग्रेसर आहे. प्रवरानगर ता.राहता येथील प.डॉ.विठठलराव विखे पाटील सहकारी साखर कारखाना हा भारतातील सहकारी क्षेत्रातील पहिला साखर कारखाना होय तर अहमदनगर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही आशिया खंडातील सहकारी क्षेत्रातील सर्वात मोठी बँक म्हणून प्रसिद्ध आहे.

जिल्ह्यात मार्च 2007 अखेर सर्व प्रकारच्या मिळून एकूण 9534 सहकारी संस्था होत्या त्यापैकी 1322 प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था, 1179 बिगर कृषी पतसंस्था, 62 पणन संस्था, 18 सहकारी साखर कारखाने, 15 दूध संघ व 2799 दुग्ध सहकारी संस्था होत्या. या सर्व सहकारी संस्थातून सभासद संख्या 3110 हजार होती.

13. बँका व विमा

13.1 बँक सुविधा

2007-08 या वर्षात जिल्ह्यातील 137 शहर व गांवात बँकेची सुविधा उपलब्ध होती. 24 वर्गीकृत बँकाची 214 बँक कार्यालये व 221 सहकारी बँका व त्यांच्या 424 शाखा जिल्ह्यात आहे.

सेंट्रल बँक ऑफ इंडीया ही जिल्ह्याची (लीड) 'अग्रणी बँक' असून या बँकेमार्फत एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध योजनाखाली वितरित करावयाच्या कर्जाचे बँकनिहाय नियोजन केले जाते.

13.2 विमा

2007-08 या वर्षात भारतीय जीवन विमा निगमच्या 7 शाखा कार्यरत होत्या. या सर्व शाखामार्फत संदर्भ वर्षात 104933 लाख रुपयाचे विमे उतरविले गेले.

14. शैक्षणिक सुविधा

14.1 शैक्षणिक सुविधा

अंगणवाडीपासून ते वैद्यकीय अभियांत्रिकी व कृषी महाविद्यालयीन अशा सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक सुविधा अहमदनगर जिल्ह्यात उपलब्ध आहेत.

30.9.2007 अखेर जिल्ह्यात 3308 प्राथमिक, 745 माध्यमिक, 182 उच्च माध्यमिक शाळा आणि 40 महाविद्यालये अशा एकूण 4275 शैक्षणिक संस्था कार्यरत होत्या

प्राथमिक शाळेत 426096 , माध्यमिक शाळेत 338832, उच्च माध्यमिक शाळेत 91449 महाविद्यालयात 28280 या प्रमाणे एकूण 885678 विद्यार्थी शिक्षण घेत होते.

14.2 निरंतर शिक्षण

अहमदनगर जिल्ह्यात 14 तालुक्यात निरंतर शिक्षणाची साक्षरता अभियान योजना राबविली गेली. 2007-08 या वर्षात 14 तालुक्यातील एकूण 668 केंद्रांचा 134944 लाभार्थिनी लाभ घेतला

14.3 इतर शैक्षणिक सुविधा

टाकळी टोकेश्वर येथील नवोदय विद्यालय, जिल्ह्यातील पब्लीक स्कूल, राहुरी येथील कृषी विद्यापीठ, प्रवरा नगर येथील वैद्यकीय महाविद्यालय तसेच जिल्ह्यातील आयुर्वेदिक, होमिओपॅथिक महाविद्यालय, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, 4 अभियांत्रिकी महाविद्यालये, 7 तंत्रनिकेतन अशा सर्व प्रकारच्या इतर शैक्षणिक सुविधा जिल्ह्यात कार्यरत आहेत.

16. वैद्यकीय व सार्वजनिक सेवा

16.1 राज्य सरकारी, स्थानिक संस्था व खाजगी व्यक्ती यांचेमार्फत जिल्ह्यात वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात. अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये सार्वजनिक 29 रुग्णालये, 17 दवाखाने, 29 प्रसूतीगृहे व 96 प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत जिल्ह्यातील जनतेसाठी विविध प्रकारच्या वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात. या सेवेमध्ये 422 डॉक्टर्स व 1075 परिचारिकांचा समावेश आहे

16.2 कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

जिल्ह्यात सन 2007-08 मध्ये एकूण 134 कुटुंब कल्याण केंद्रे होती. संदर्भ वर्षात 419043 व्यक्तींवर निर्बिजीकरण शस्त्रक्रीया करण्यात आल्या.

16.3 पाणी पुरवठा

परिसर अभियांत्रिकी बांधकाम विभाग अहमदनगर यांचेमार्फत नळाने पिण्याच्या पाण्याच्या योजना राबविल्या जातात तर तात्पुरत्या पाणी पुरवठा योजना जिल्हा परिषदेमार्फत राबविल्या जातात. अहमदनगर जिल्हा सतत दुष्काळी असल्याने जिल्ह्यातील पाण्याच्या प्रश्नाला तोंड द्यावे लागते. 2007-08 मध्ये 293 गावांना व 634 वाड्यांना टॅकरने पाणीपुरवठा करण्यात आला.

17. आदिवासी विकास कार्यक्रम

17.1 एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यक्रम

एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी क्षेत्रासाठी 2007-08 या वर्षात 1930.65 लाख रुपयांची तर ओ.टी.एस.क्षेत्रासाठी 458.51 लाख रुपयांची तरतुद करण्यात आली होती.

18. संकीर्ण

18.1 अहमदनगर जिल्ह्यातील 2006-07 या आर्थिक वर्षात 1311 ग्रामपंचायतीचे एकूण उत्पन्न 5542 लाख रुपये होते. ग्रामपंचायतीचा एकूण खर्च 3886 लाख रुपये होता. एकूण खर्चापैकी आरोग्यावर 1167 लाख रुपये खर्च करण्यांत आले.

2007-08 मध्ये जिल्हा परिषदेचे एकूण उत्पन्न 98369 लाख रुपये होते. जिल्हा परिषदेचा एकूण खर्च 89772 लाख रुपये होता त्यापैकी सर्वात जास्त म्हणजे 19357 लाख रुपये शिक्षणावर खर्च करण्यात आला.

अहमदनगर जिल्ह्यात एकूण 9 नगरपालिका आहेत. 2007-08 या वर्षातील सर्व नगरपालिकांचे एकूण उत्पन्न 11056 लाख रुपये व खर्च 8494 लाख रुपये होता.

18.2 पोलीस गुन्हे

अहमदनगर जिल्ह्यात सन 2007-08 मध्ये एकूण 24 पोलीस ठाणे व 29 आऊट पोस्ट कार्यान्वित होती. संदर्भ वर्षात पोलीस दलांची एकूण संख्या 2326 होती.

2007-08 मध्ये निरनिराळ्या गुन्ह्याखाली 54807 गुन्ह्यांची प्रकरणे न्यायालयात चौकशीसाठी प्रविष्ट करण्यात आली. .

18.3 मनोरंजन

अहमदनगर येथे एक बंदिस्त तर कोपरगांव व श्रीरामपूर येथे प्रत्येकी एक खुले या प्रमाणे नाटयगृहे आहेत. जिल्ह्यात 21 कायम स्वरुपी चित्रपटगृहे असून त्याची एकूण आसन क्षमता 11995 होती. तसेच 5 फिरती चित्रपटगृहे व 28 व्हिडीओ गृहे संदर्भ वर्षात कार्यान्वित होती. एकूण करमणूक करापोटी 248.68 लाख रुपये उत्पन्न शासनास मिळाले.

19. जिल्ह्याची खास वैशिष्ट्ये

19.1 किल्ले

अहमदनगर शहरातील कटक मंडळ क्षेत्रात असलेला भुईकोट किल्ला पर्यटनाच्या द्रष्टीने विकसित करण्याचे प्रस्तावीत आहे. सद्यस्थितीत हा किल्ला लष्काराच्या अखत्यारित असून किल्ल्यात संरक्षण खात्याचे कार्यालय आहे. त्यामुळे किल्ल्यात पर्यटक व सामान्य नागरिकांना प्रवेश बंद असून, केवळ 15 ऑगस्ट व 26 जानेवारीला तो खुला असतो.

या किल्ल्याला 500 वर्षांचा इतिहास असून निजामशाहीचा संस्थापक अहमद बादशहाने शहर वसविण्यापूर्वी इ.स.1490 मध्ये किल्ला बांधला. या किल्ल्याचा परिघ 1 मैल 80 यार्ड इतका असून किल्ल्यास 22 बुरुज आहेत. किल्ल्याभोवती अभेद्य तटबंदी आहे व त्याभोवती विस्तीर्ण खंदक आहेत. खंदक ओलांडण्यासाठी ब्रिटीशांच्या काळात इ.स.1832 मध्ये मागील बाजूस झुलता पूल बांधण्यात आला, अजूनही त्याचे अवशेष बाकी आहेत.

चले जाव आंदोलनात ऑगस्ट 1942 ते मार्च 1945 या कालावधित पंडित जवाहरलाल नेहरु, वल्लभभाई पटेज, मौलाना आझाद, नरेंद्र देव आदि बारा राष्ट्रीय नेत्यांना याच किल्ल्यात बंदिवासात ठेवण्यात आले होते. याच किल्ल्यात कै.पं.जवाहरलाल नेहरु यांना स्थानबध्द केले होते. त्यावेळी त्यांनी याच काळात ' डिस्कव्हरी ऑफ इंडीया ' हे पुस्तक लिहिले. नगर शहरात ऐतिहासिक वस्तू संग्रहालय महत्वाचे आहे.

खर्डा किल्ला, ता.जामखेड :- खर्डा म्हणजे पूर्वीचे शिवपट्टण. 11 मार्च 1795 रोजी मराठ्यांनी याच ठिकाणी निजामावर विजय मिळविला, त्या घटनेची साक्ष देत खर्ड्याचा किल्ला आजही उभा आहे. हा किल्ला 1745 मध्ये सरदार निंबाळकरांनी बांधला. या किल्ल्याची तटबंदी, प्रवेशद्वार अद्याप सुस्थितीत असून आतमध्ये एक बारव व मशिद आहे. गांवामध्ये 12 ज्योतीलिंग असून श्रावणात येथे भाविकांची मोठी गर्दी असते.

19.2 वाहन संशोधन व विकास विभाग

भारतीय लष्करासाठी खरेदी करावयाच्या सर्व प्रकारच्या वाहनाची चाचणी या केंद्रात केली जाते. या केंद्राच्या मान्यतेखेरीज कोणतेही वाहन भारतीय लष्करासाठी खरेदी केले जात नाही. याशिवाय सैन्यासाठी लागणा-या वाहनासंबंधी दर्जा लक्षात घेऊन वाहनाचे संशोधन व विकास करणे ही कामे या विभागात केली जातात. तसेच देशात उत्पादित करावयाच्या सर्व प्रकारच्या स्वयंचलित वाहनाच्या चाचण्या घेऊन परवानगी देण्याचे कामही याच विभागातर्फे केले जाते. अडीच कोटी रुपये खर्च करून उभारलेले हे केंद्र अत्याधुनिक असून आशिया खंडातील सर्वोत्कृष्ट केंद्र मानले जाते.

19.3 महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

अहमदनगर पासून 12 कि.मी.अंतरावर नगर-मनमाड रोडवर वसलेल्या ' महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने क्षेत्रात किलोस्कर बोअरिंग, गरवारे नायलॉन, इंडीयन सिमलेस, क्रॉम्पटन ग्रिड्ज, रॅलीज इंडीया, इंडीया फोर्जिंग, चाकण ऑईल मील, सहयाद्री स्ट्रक्चरल्स, बुटस इंडीया इ. नामवंत कंपन्यांनी उत्पादन सुरु केले आहे. या सर्व कारखान्यात स्थानिक कुशल व अकुशल अशा 21340 कामगारांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

19.4 माळढोक पक्षी अभयारण्य

कर्जत, श्रीगोंदा, अहमदनगर व नेवासा तहसीलमधील जंगलात आढळणारी माळढोक हा सुंदर पक्षी नामशेष होण्याच्या मार्गावर होता. त्यात केंद्र सरकारने संरक्षण देऊन वरील तहसीलमध्ये माळढोक पक्षी अभयारण्य 1980-81 मध्ये सुरु केले. या पक्ष्याच्या वाढीसाठी विशिष्ट प्रकारच्या पिकांची उदा. हरभरा, तूर, ज्वारी, बाजरी इ. धान्ये व कडधान्याची वाढ या भागात केली जाते. या अभयारण्यासाठी वन खात्याने स्वतंत्र उपविभाग सुरु केला असून आवश्यक तो नोकरवर्ग नेमला आहे.

19.5 आदर्श खेडे - राळेगण सिध्दी, ता.पारनेर व हिवरे बाजार, ता. नगर

राळेगण सिध्दी :- पारनेर तालुक्यातील राळेगण सिध्दी या अंत्यत मागासलेल्या गावाचा कायापालट भारतीय लष्करातील सेवा निवृत्त सेवक पद्मभूषण श्री.अण्णासाहेब हजारे यांनी केला. कृषी सिंचन सामाजिक वनीकरण, गोबर गॅस, संयंत्र उभारणी तसेच कुटूंब नियोजन, शिक्षण, समाज कल्याण इ.क्षेत्रात या गावाची उल्लेखनीय प्रगती घडवून आणली व गांव व्यसन मुक्त केले. राळेगण सिध्दी हे राज्यातील नव्हे तर भारतातील एक आदर्श खेडे असून विविध राज्यातील शासकीय अधिकारी सामाजिक कार्यकर्ते अभ्यासासाठी येथे वारंवार भेटी देतात. राळेगणच्या धर्तीवर महाराष्ट्र शासनाने संपूर्ण महाराष्ट्रातून 300 गांवे निवडली असून 15 गांवे अहमदनगर जिल्ह्यातून निवडली आहेत.

हिवरेबाजार :- नगर तालुक्यातील हिवरेबाजार येथील सरपंच श्री.पोपट पवार यांनी अथांग परिश्रमातून विकसित केलेले हे गांव आज देशात व पदरेशातही नावाजले आहे. या ठिकाणी जलसंधारण, ग्रामविकास, अपारंपारिक उर्जा विकास व कृषी विकासाच्या विविध योजना राबवून हे गांव आदर्श बनविलेले आहे.

19.7 महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ

राहुरी तालुक्यात ' महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ ' असून या विद्यापीठास कृषी उत्पन्न, दुग्ध विकास, मेष विकास वगैरे विविध विषयाचे संशोधन केले जाते. तसेच शेतक-यांनाही मार्गदर्शन केले जाते. सुधारित जातीच्या बियाणांची निर्माती करून त्याचा शेतक-यांना पुरवठा केला जातो.

19.8 पर्यटन केंद्र

नेवासे तालुक्यात शनी शिंगणापूर येथे **शनी मंदीर**, देवगड येथे **दत्तमंदीर**, नेवासे येथे **संत ज्ञानेश्वर व मोहिनीराज मंदीर**, अहमदनगर तालुक्यात डोंगरगण येथे **गोरक्षनाथ मंदीर**, अरणगांव येथे **मेहेर बाबा मंदीर** आणि खुद्य नगर शहरातून माळीवाड्यातील **उजव्या सोंडीचा प्रचंड गणपती** तसेच **मिरावली पहाड** राहाता तालुक्यात शिर्डी येथे **साईबाबा मंदीर**, साकुरी येथे **उपासनी बाबा मंदीर**, पुणतांबा येथे **संत चांगदेव मंदीर**, वाकडी येथे **खंडोबा मंदीर**, पाथडी तालुक्यात मढी येथे **कानिफनाथ मंदीर**, मोहटा येथे **रेणुकामातेचे मंदीर**, हनुमान टाकळी येथे **वृधेश्वर मंदीर**, कर्जत तालुक्यात सिध्दटेक येथे **अष्टविनायक पैकी गणेश मंदीर**, राशीन येथे **जगदंबा मंदीर**, रेहकुरी येथे **अभयारण्य**, अकोले तालुक्यात शेंडे येथे **भंडारदरा धरण**, अकोले येथे **अगस्ती ऋषी व अमतेश्वर मंदीर**, राहुरी तालुक्यात **मुळा धरण**, पारनेर तालुक्यात निघोज येथे **मिरोबाराय मंदीर**, श्रीगोंदा तालुक्यात **शेख मंहमद समाधी**, संगमनेर तालुक्यात निझर्ने येथे **शंकराचे मंदीर**, जामखेड तालुक्यात चौंडी येथे पुण्यश्लोक **अहिल्याबाई होळकर यांचे जन्मगांव** ही जिल्ह्यातील प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. भंडारदरा येथे पर्यटकासाठी महाराष्ट्र राज्य पर्यटन विकास मंडळाने सर्व सोयी उपलब्ध करून दिल्या आहेत.